

О MORFOЛОГИЧЕСКОМ СТАТУСЕ КАТЕГОРИИ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ

*Кыргызбаева Разия Закировна,
Кыргызско-Узбекский международный
университет имени Б. Сыдыкова
Ош, Кыргызская Республика
kyrgyzbayeva1971@mail.ru
Жолдошева Айнура Камилжановна - старший
преподаватель
ОшГУ, Ош, Кыргызская Республика
joldoshevaainura21@gmail.com
Турдуева Айпери Сираждиновна - младший
научный сотрудник
ОшГУ, Ош, Кыргызская Республика
turduevaaiperi13@mail.ru*

Аннотация: Статья посвящена исследованию категории принадлежности в кыргызском языке. Выбор темы обусловлен множественностью проблем в определении данной категории, нуждающихся в уточнении, и наличием ряда вызывающих споры теоретических вопросов. Статья ставит своей целью определить сущность и общие свойства морфологической категории принадлежности с единой позиции. В исследовании использованы методы морфологического анализа, сравнения, аналогии, описания и обобщения. В работе получены некоторые результаты: разработана общая теория категории принадлежности, предложена конкретная целостная модель морфологической принадлежности в языке, освобожденная от засилья синтаксиса; определены критерии разграничения форм принадлежности от других категорий. Эти результаты демонстрируют новизну содержания статьи, ориентируют исследователей морфологических категорий рассматривать факты языка в рамках своего уровня, не смешивая с фактами других уровней. Данные материалы послужат надежной базой для изучения морфологии языка.

Ключевые слова: принадлежность, посессивность, притяжательность, морфологическая категория, синтаксис, кыргызский язык, тюркские языки.

ТААНДЫК КАТЕГОРИЯНЫН MORFOЛОГИЯЛЫК СТАТУСУ ЖӨНҮНДӨ

*Кыргызбаева Разия Закировна - окутуучу
Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-өзбек
эл аралык университет
Ош, Республика Кыргызстан
kyrgyzbayeva1971@mail.ru
Жолдошева Айнура Камилжановна - улук
окутуучу
ОшМУ, Ош, Республика Кыргызстан
joldoshevaainura21@gmail.com
Турдуева Айпери Сираждиновна - кенже
илимий кызматкер
ОшМУ, Ош, Республика Кыргызстан
turduevaaiperi13@mail.ru*

Аннотация: Макала кыргыз тилиндеги таандык категориясын изилдөөгө арналат. Теманын тандалышы аталган категорияны мүнөздөөдө тактала турган маселелердин көптүгү менен, талаш-тартыш туудурган теориялык бир топ суроолордун болушу менен түшүндүрүлөт. Макаланын максаты катары морфологиядагы таандык категориянын маани-мыңызын, жалпы касиеттердин бир өңүттө сыпаттап берүү саналат. Изилдөөдө

морфологиялык талдоо, салыштыруу, аналогия, мүнөздөө, жалпылоо методдору колдонулду. Иштин негизги натыйжаларына таандык категориянын жалпы теориясынын иштелип чыгышы, өтө таркалган көз караштын сынга алынып тыкан, так моделдин сунушталышы, морфологиялык категориянын синтаксистик “чүмбөттөн” бошотулуп өзүнчө система катары берилиши, таандык категорияны аныктоого өзүнчө чен-өлчөмдөрдүн көрсөтүлүшү кирет. Бул натыйжалар макаланын мазмунунун жаңылыгын тастыктайт, морфологиялык категорияларды өз деңгээлинин чегинде гана изилдөөгө, башка деңгээлдер менен чатыштырбай кароого негиз болот. Келтирилген материалдар тилдин морфологиясын иликтөөгө ишенимдүү өбөлгө болот.

Ачык сөздөр: таандык, поссессивдүүлүк, тиешелүүлүк, морфологиялык категория, синтаксис, кыргыз тили, түрк тилдери.

ABOUT THE MORPHOLOGICAL STATUS OF THE BELONGINGCATEGORY

Kyrgyzbaeva Razia Zakirovna teacher

Kyrgyz Uzbek international university

named after B.Sydykov, Osh, Kyzgyzstan

kyrgyzbaeva1971@mail.ru

Zholdosheva Ainura Kamilzhanovna - senior lecturer

Osh State University, Osh, Kyrgyz Republic

joldoshevaainura21@gmail.com

Turdueva Aiperi Sirajidinovna junior researcher

Osh State University, Osh, Kyrgyz Republic

turduevaaiperi13@mail.ru

Annotation: *The article is devoted to the research of the belongingcategory in the Kyrgyz language. The choice of the topic is due to the multiplicity of problems in defining this category that need clarification, and the presence of a number of controversial theoretical issues. The article aims to determine the essence and general properties of the morphological belongingcategoryfrom a single position. The research uses morphological analysis, comparison, analogy, description and generalizationmethods. Some results have been obtained in the work: a general theory of the belonging category was developed, a specific integral model of morphological belonging in the language was proposed, freed from the dominance of syntax; criteria for distinguishing forms of belonging from other categories were defined. These results demonstrate the novelty of the articlecontent, orient researchers of morphological categories to consider the facts of language within their own level, without mixing with the facts of other levels. These materials will serve as a reliable basis for studying the morphology of the language.*

Keywords: *belonging, possessiveness, property, morphological category, syntax, Kyrgyz language, Turkic languages.*

Киришүү. Түркологияда таандык категориясы түрдүү өңүттөрдө сыпаттоого алынган. Анын маани-маңызын ачууга, грамматикалык кызматын аныктоого көптөгөн эмгектер арналган. Таандык категориясын изилдөөгө атайын эмгектер (Н.К. Дмитриев, Э.В. Севортян, С.С. Майзель, С. Кудайбергенов, К. Назаров, Т. Тачмуратов, С.Н. Иванов, Г.А. Абуханов, С. Асиддинов ж.б.) арналып, морфология боюнча ири монографиялардын курамында да (И.А. Батманов, А.К. Воробков, Н.А. Баскаков, Н.П. Дыренкова, В.В. Решетов, М.Ш. Ширалиев, А.Н. Кононов, Е.И. Убрятова, Э.Р. Тенишев, К. Дыйканов. А.М. Щербак, З.Г. Ураксин, Т. Садыков, И. Абдувалиев, ж.б.) кенен каралган [6, 5-б.]. Бул категорияны талдоодо, анын жалпы түзүмүн, касиеттерин аныктоодо бирин экинчиси танган, бири-бирине коошпогон көз караштар бар экендиги байкалат. Анын курамын, өзгөчө сапаттарын так, даана, кынтыксыз аныктоо зарылчылыгы сезилип турат. Изилдөөнүн максаты болуп кыргыз тилинин материалында таандык категориянын толук

моделин иштеп чыгуу эсептелинет. Бул милдетти аткарууга жетиштүү теориялык өбөлгөлөр бар [7, 5-30-бб.].

Материалдар жана методдор. Изилдөөнүн объектиси катары морфологиялык таандык категориянын кыргыз тилиндеги парадигмасы тандалып алынды. Таандык категория дайыма бир же бир нече затты жекелик жана көптүк сандагы үч жактын бирине тиешелүү кылып көрсөтөт. Кандайдыр бир заттын, белгинин, сапаттын, аракеттин үч жактын бирине караштуу болуп айтылышы кыргыз тилинде атайын мүчөлөрдүн жардамы менен берилет. Алар таандык мүчөлөр деп аталат.

Таандык категория негизинен зат атоочторго мүнөздүү. Бирок таандык формаларды уюштуруучу мүчөлөр затташкан айрым сын атоочторго, сан атоочторго жана атоочтуктарга, кыймыл атоочторго да жалгана берет [2, 278-280-бб.].

Кыргыз тилинде таандык маани морфологиялык жол менен гана уюшат. Ал эми бул категорияны синтаксистин алкагында иликтөөнү, сөз айкаштардын курамына кошуп талдоону калпыстык деп эсептейбиз. Биз таандык категорияны тилдин эгоцентристик талаасынын ири түзүүчүсү болгон жактык-посессивдик парадигмалардын курамында анализге алабыз.

Изилдөөнүн жүрүшүндө таандык категориянын маңызы жана статусу аныкталат, анын мазмунун түзгөн өзгөчөлүктөр баяндалат, категорияны жараткан морфемикалык каражаттар синхрондук-салыштырма планда каралат.

Ошентип, биз кыргыз тилиндеги жактык-посессивдик сөз өзгөртмө формаларына ат атооч сөздөрдүн жана тилде таандык морфемалардын бөтөнчөлүктөрүн эгоцентристик түшүнүктөгү көз караштан кыска сыпаттоо жүргүзүүгө аракет кылабыз.

Таандык категориянын ичинде бир эле учурда предметке ээлик кылган тарапты, ал ээ болгон предметти туюнта турган мүчөлөрдү өзүндө кармай ала турган субстантивдик сөз формалары жыйынтыкталат. Ээликке өткөн предмет сөздүн уңгусундагы өзөктүк морфемадан турат, ал эми ээлик кылган тарап жактык-посессивдик мүчөлүк морфемаларда болот.

Биз таандык категорияны морфологиялык өңүттө гана сыпаттай алабыз. Кыргызча жактык-посессивдик парадигма сегиз элементтен турат:

- 1) *-м, -ым, -им, -ум, -үм (бала-м, жан-ым ...)*;
- 2) *-ң, -ың, -иң, -уң, -үң (бала-ң, жан-ым ...)*;
- 3) *-ңыз, -ыңыз, -иңиз, -уңуз, -үңүз (бала-ңыз, жан-ыңыз ...)*;
- 4) *-ы, -и, -у, -ү; -сы, -си, -су, -сү (бала-сы, жан-ы ...)*;
- 5) *-быз, -биз, -буз, -бүз (бала-быз, жан-ыбыз ...)*;
- 6) *-ңыз, -ңиз, -ңуз, -ңүз (бала-ңыз, жан-ыңыз ...)*;
- 7) *-ңыздар, -ңиздер, -ңуздар, -ңүздөр, -ыңыздар, -иңиздер, -уңуздар, -үңүздөр (бала-ңыздар, жан-ыңыздар ...)*;
- 8) *-ы, -и, -у, -ү; -сы, -си, -су, -сү (бала-сы, жан-ы ...)*.

Көрүнүп тургандай, жактык-посессивдик парадигма сегиз компоненттен турат. Алар бир кылка эмес. 3-жактын жекече, көптүк түрлөрү бирдей, омонимдик катышта (4, 8), 2-жак одоно жана сылык түргө ээ (2-3, 6-7).

Бул парадигма зат атоочтор үчүн универсалдуу эмес. Бул системага көп аталыштар кире албайт. Анткени айрым предметтер тигил же бул тарапка тиешелүү боло албайт. Мисалы, астрономиялык аталыштар (*космос, Юпитер, Марс ...*), абстракттуу заттар (*чексиздик, барабардык, түпкүр ...*), географиялык сөздөр (*Арктика, Атлантика, Африка ...*), өсүмдүк бөлүктөрү (*жалбырак, кабык, бутак ...*) ж.б. сөздөр келтирилген парадигмага сыйбайт. Анткени алар кайсы бир тарапка (сүйлөөчүгө же угуучуга) таандык боло албайт. Ошондуктан биз таандык категориясын универсалдык система катары караган морфологдорго кошула албайбыз. Себеби айрым сөздөр жактык-посессивдик мүчөлөрдү кабыл ала албайт: *Юпитер-им, Юпитер-иң, Юпитер-и ...* деп айтууга таптакыр болбойт. Буга тил мыйзамы жол бербейт. Кайсы бир сөздөр 3-жакка гана таандык болушу мүмкүн:

(дарактын) жалбыраг-ы, (короздун) текөөр-ү ж.б. Тил жалбыраг-ым, жалбыраг-ыбыз сыяктуу формаларга жол койбойт.

Кудай теонимине да дефективдүү парадигма мүнөздүү. Ал дээрлик бардык учурда 1-жактын же 3-жактын жекече түрүндө колдонулат. Ал эми калган формалар ал сөзгө жат: *Кудайым ай!* (1-жак, жеке түрдө), *Яхве – еврейлердин Кудайы* (3-жак, жеке түрдө).

Бүтүн эместик, “чалалык” жактык-посессивдик парадигманын көптүк түрүндө да кездешет. Бир элдик ырга кайрылалы:

*Кызыл көрпө тебетей
Кийер бекен биздин жар.
Кызыл жүздүү селкини
Сүйөр бекен биздин жар.*

Бул жерде биз үчүн *жар* сөзү зарыл, анткени ал таандык категориянын элементи катары колдонулган. Стандарттык парадигма аны *биздин жарыбыз* түрүндө көрсөтмөк: (менин) *жарым*, (сенин) *жарың*, (сиздин) *жарыңыз*, (анын) *жары*; (биздин) *жарыбыз*, (силердин) *жарыңар*, (сиздердин) *жарыңыздар*, (алардын) *жарлары*. Бул мисалдар – нормативдик бүтүн парадигма. Биз келтирген төрт сапта *жар* сөзү мүчөсүз колдонулган. Кыргыз тили буга жол берет. Прадигманы толук, бүтүн система деп айтууга болбойт.

Кыргызча таандык категорияны башка тектеш тилдердеги посессивдик формалар менен салыштырууга мүмкүн. Мисалга аны якут тилиндеги таандык категория менен жандаштырып, эки тилдеги окшоштуктарды, бөтөнчөлүктөрдү белгилөөгө болот. Бул жерде да асимметрия кубулушун, системанын башкача түрдө түзүлүшүн көрөбүз: *ат-ым*, *ат-ың*, *ат-а* “аты”, *ап-ныт* “атыбыз”, *ак-кыт* “атыңар”, *ат-тар-а* “аттары” [4, 496-б.]. Мында парадигма бүтүндүктү түзөт. Бирок 3-жактын көптүк түрүндө *-тар* мүчөсү обочолонуп турат. Көптүктүн 1-жагында жана 2-жагында өзгөчө фонетикалык кубулуш жүргөн: уңгунун акыркы үнсүз тыбышы мүчөнүн башкы тыбышы менен үндөшүп кеткен. Бул өзгөрүү ассимиляция законуна жараша жүргөн.

Бул парадигма кыргыз тилиндеги жак категориясына салыштырмалуу “чала” көрүнөт. Анткени якут тилинде сылык форма жок, анын жекече жана көптүк түрлөрү өзүнчө жиктелбейт. Мында да асимметрия кубулушунун таасири жүргөн.

Ушул пикирлерди эсепке алып, биз таандык категорияны морфологиянын гана тутумуна кийирип, аны толук, бүтүн парадигма катары карабайбыз. Ал өзүн дефективдүү парадигма, кемтик түзүм катары сыпаттоого жол ачат.

Биз эми бул категорияны морфологиянын чегинен чыгарып, синтаксистик категориялар менен чатыштырып, булар менен кошо караган көз карашка токтолобуз.

Түркология менен кыргыз тил илиминде морфологиялык жактык-посессивдик формаларды сөз айкаштары, сүйлөмдөр менен биримдикте, чогуу иликтөө жүргүзүлүп келет.

Морфологиянын деңгээлинде көп окуу китептеринде, атайын изилдөөлөрдө таандык категорияга аныктоочтуу сөз айкаштарын жана ээ + баяндооч түзүмүндөгү сүйлөмдөрдү кошуп карап жүрүшөт:

1. Аныктооч + аныкталуучу формасындагы сөз айкашы: *менин китебим*, *сенин китебиң*, *анын китеби* ж.б. Бул мисалдар морфологиядан тышкары каралууга тийиш.

2. Ээ + баяндооч формасындагы сүйлөмдөр: *китеп меники*, *китеп сеники*, *китеп аныкы* ж.б. Булар – сүйлөмдөр. Алар морфологияга зорлук менен киргизилип калган [1, 45-б., 2, 281-283-бб., 3, 28-б., 5, 34-б., 6, 79-85-бб., 8, 271-310-бб.]. Таандык категорияга *жыгач күрөк*, *таш бака*, *бет май* мисалдарын (К. Дыйканов), *айылдык бала*, *шаардык кыз* атрибутивдик сөз айкаштарын (И. Абдувалиев) да кошуп жүрүшөт. Мында эки деңгээл, морфология менен синтаксис чаташтырылган, морфологияга зомбулук көрсөтүлүп, синтаксистик фактылар анын курамына жасалма киргизилип калган.

Жыйынтыктар жана талкуулар. Биздин оюбузча, сөз айкаштары, сүйлөмдөр эч убакта морфологиянын объектиси боло албайт. Бул ойду төмөнкү жүйөөлөр тастыктайт.

1. Бир категорияны түзгөн тилдик бирдиктер түзүлүшү, көлөмү, кызматы боюнча бирдей, окшош болушу керек.

2. Бир категориянын бирдиктери ажырагыс биримдикти, бүтүндүктү жана типти түзүшү зарыл.

3. Алар категориянын чегинде гана жалпы жана айырмалуу касиеттерге ээ болот.

4. Категорияга туруктуу жалпы маани мүнөздүү. Морфологияга сөз айкаштары менен предикаттык түзүмдөрдүн мазмунун сыйлыгыштырууга эч эле болбойт.

5. Морфологиялык категориянын курамында бир өңчөй гана элементтер болушу керек. Синтаксисте күч менен морфологияга багындыруу – адилетсиздик.

Корутунду. Келтирилген мисалдар, айтылган ойлор бир нече жалпылоочу пикир айтууга негиз болду. Таандык категория – морфологиялык кубулуш. Ага өз ара карама-каршы катыштагы системалуулук-асистемалуулук сапаты мүнөздүү, анткени парадигмасы бир тарабынан бүтүндүктү түзөт, экинчи жагынан дефекттик касиеттерди кабыл алат. Морфология менен синтаксис – грамматиканын тең укуктуу эки бөлүгү, синтаксисте морфологияга багындыруу туура эмес.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тили. – Б., 2003. – 186 б.
2. Азыркы кыргыз адабий тили/Ред. Б. Орузбаева, А. Турсунов ж.б. – Б., 2009. – 928 б.
3. Гаджиев Н.З. О тенденциях в развитии морфологического строя тюркских языков // Советская тюркология. – 1978. – №5. – 26-34-бб.
4. Грамматика современного якутского литературного языка. – М.: Наука, 1982. – 496 б.
5. Дмитриев Н.К. Категория принадлежности // Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. Том . Морфология. – М., 1956. – 33-39 бб.
6. Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке. – Фрунзе, 1955. – 184 б.
7. Зулпукаров К.З., Атакулова М.А. Тюркское лично-посессивное слооизменение. – Ош, 2005. – 68 б.
8. Инвариантность в прономинальной и провербиальной парадигмах языка/ К.З. Зулпукаров, М.А. Атакулова, А.А. Калмурзаева ж.б. – Бишкек, 2017. – 728-б.